

УДК 37.015.3

Ю. Д. Мурашкіна,
методист центру практичної психології і соціальної роботи ВППО

Деадаптація як соціально-психологічний феномен

Висвітлюються особливості, фактори і причини деадаптації дітей. Розглянуто поняття формування соціальної деадаптації підлітків.

Ключові слова: деадаптація, соціальна деадаптація, корекція та профілактика.

Murashkina Yu. D. Disadaptation as Social and Psychological Phenomenon.

The features, factors and reasons for the disadaptation of children are covered in the article. Formation of social disadaptation in the teens is considered.

Key words: disadaptation, social disadaptation, correction and prevention.

Постановка проблеми. Здорова дитина життєрадісна, активна, комунікабельна, має оптимальний рівень розумового розвитку. Саме від емоційного стану залежить і пізнавальна активність дитини, і характер її спілкування з однолітками та дорослими, і поведінка.

В Україні спостерігається зростання нервово-психічних захворювань і функціональних розладів серед дітей, що вимагає широких профілактичних заходів у системі освіти.

Виклад основного матеріалу. Шкільна деадаптація – це утворення неадекватних механізмів пристосування дитини до школи, які проявляються у вигляді порушень навчальної діяльності, поведінки, конфліктних взаємин з однокласниками і дорослими, підвищеного рівня тривожності, порушень особистісного розвитку і т. ін.

Під шкільною деадаптацією розуміється сукупність ознак, що свідчать про невідповідність соціопсихологічного і психофізіологічного статусу дитини вимогам ситуації шкільного навчання, оволодіння якої з ряду причин стає скрутним [7].

Факторами, які несприятливо позначаються на адаптації дитини до школи, визначають такі, як інтегративні особистісні утворення, самооцінка і рівень домагань. При неадекватному їх завищенні діти некритично прагнуть до лідерства, реагують негативізмом і агресією на будь-які труднощі, чинять опір вимогам дорослих або відмовляються від виконання діяльності, в якій можуть виявити свою неспроможність. В основі різко негативних емоцій, що у них виникають, лежить внутрішній конфлікт між претензіями і невпевненістю в собі. Наслідками такого конфлікту можуть стати не тільки зниження успішності, але і погіршення стану здоров'я на тлі явних ознак загальної соціально-психологічної деадаптації.

Основні причини виникнення шкільної деадаптації найчастіше пов'язані зі ставленням до дитини і її навчальною діяльністю в сім'ї. Подолання будь-якої форми шкільної деадаптації насамперед має бути спрямоване на усунення причин, що її викликають.

На соціальну адаптацію особи впливають умови її формування в дитячому та підлітковому віці. Тому і виникає суттєва проблема соціальної і шкільної деадаптації дитини. Вона може виникнути внаслідок нетривалих, але сильних впливів середовища на людину, чи під впливом менш інтенсивних, проте триваліших впливів.

Головним її завданням є запобігання – профілактика і корекція, тобто методи, спрямовані на виправлення проблеми.

Соціальна деадаптація особистості – це явище досить різнобічне, в основі якого лежать певні чинники соціальної деадаптації, що ускладнюють суспільне пристосування індивіда [7].

Соціально-психологічна деадаптація (франц. des – префікс, що означає знищення, видалення, і латин. adaptatio – пристосовувати) – порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії і спілкування за хибного або недостатньо розвиненого уявлення людини про себе та свої соціальні зв'язки й міжособистісні контакти. Вона виникає внаслідок стресів, емоційних переживань, фізичних і психічних захворювань, конфліктів тощо.

Деадаптована дитина – це дитина, яка відрізняється від своїх однолітків та має проблеми з адаптацією в соціумі, у процесах соціалізації, що накладають відбиток на її розвитку.

Деадаптація досить небезпечна для дітей, тому що може призвести до таких негативних наслідків [6]:
– затримки фізичного і психічного розвитку;

- особистісних деформацій;
- самотності;
- придушення інстинкту самозбереження;
- можливих дисфункцій мозку;
- проблем у взаєминах з однолітками та іншими людьми;
- розладів нервової системи (пригніченості, загальмованості або збудливості, агресивності);
- суїциду.

Таким чином, проблеми соціально-психологічної дезадаптації – це зміна внутрішніх і зовнішніх обставин соціалізації. Тобто соціальна дезадаптація особистості – це короткочасний ситуативний стан, який є наслідком впливу нових, незвичних подразнювальних чинників, які змінили середовище і сигналізують про порушення балансу між вимогами середовища і психічною діяльністю. Її можна визначити за допомогою факторів до змінних умов, які виражаються в неадекватних реакціях та поведінці суб'єкта. Дезадаптація є найважливішим процесом соціалізації індивіда.

Зовнішніми проявами дезадаптації є:

- агресія щодо людей і речей;
- конфліктність;
- підвищена збудливість;
- замкненість, уникання школи, упертість;
- страхи;
- невпевненість;
- надмірна сором'язливість;
- тривожність;
- надмірна рухливість;
- нездатність зосередитися на роботі;
- ранимість, уразливість, занепокоєння та ін.

Значимою особою для дитини є шкільний учитель. Його вплив визначається насамперед тим, чого він очікує від свого учня, – блискучих успіхів чи чергової двійки, старанності, дисциплінованості чи безвідповідальності й ще однієї витівки, що зруйнує весь хід уроку. Неправильна поведінка вчителя відіграє значну роль у генезі дезадаптації дитини в школі. Дидактогенії (порушення психогенного характеру, спричинені непедагогічними вчинками вчителів) найбільш часто зустрічаються саме в молодших школярів. Знання або незнання законів дитячого розвитку дозволяє педагогам запобігати чи, навпаки, провокувати дитячі дезадаптації.

Відомо, що діти мають покладатися на батьків як джерело безпеки, авторитету й любові. Без споконвічної довіри дитини до батьків вона не може розвиватися. На роль сім'ї в становленні особистості дитини вказують багато авторів.

Сім'я – це основа почуття захищеності, модель поведінки й міжособистісних стосунків, джерело життєвого досвіду, забезпечення емоційних зв'язків і прихильностей. Але сім'я не завжди виконує свої основні функції, що може призвести до дезадаптації.

Соціальна дезадаптація особистості не є вродженим процесом і ніколи не виникає спонтанно або несподівано. Її утворенню передують цілий

поетапний комплекс негативних новоутворень особистості. Також розрізняють п'ять значущих причин, що впливають на виникнення дезадаптаційного порушення: соціальні, біологічні, психологічні, вікові, соціально-економічні [5].

Сьогодні більшість учених вважають першоджерелом відхилень у поведінці соціальні причини. Через неправильне сімейне виховання, порушення міжособистісного спілкування відбувається так звана деформація процесів накопичення суспільного досвіду. Вона частіше стається у підлітковому та дитячому віці внаслідок помилкового виховання, поганих взаємин з батьками, відсутність взаєморозуміння, травми психіки.

У процесі формування особистості, що триває ціле життя, вирішальними є дитячий і підлітковий вік, коли закладаються структурні основи психіки, людина відкриває для себе навколишній світ, виділяє з нього своє «Я», складаються стосунки між «Я» і середовищем [4].

Відмінність у підході до учнів різних вікових категорій ґрунтується виключно на психологічних особливостях певного віку. Їх можна розділити на три вікові групи:

Молодший шкільний вік (1–4 класи)

Перехід до навчання в школі різко змінює життя дитини, починається її залучення до справжньої праці, що вимагає певних зусиль. У процесі навчання дитина спілкується з ровесниками, вона – член колективу, перед нею постають нові вимоги. У цьому віці діяльність і поведінка дитини стійкіші. Вона діє під впливом не лише імпульсивних почуттів, а й свідомо, відповідно до поставленої мети.

Середній шкільний вік (5–7 класи)

Цей період називають перехідним, бо в цей час закінчується дитинство і починається юність. Він характеризується такими особливостями:

- 1) прискорюється ріст і розвиток організму;
- 2) статеве дозрівання;
- 3) діти стають незграбними, соромливими і вразливими;
- 4) намагаються звернути увагу тільки на себе;
- 5) зростає протест проти опіки з боку дорослих; збільшується прагнення до самостійності;
- 6) люблять моменти, коли можна виявити свої творчі можливості;
- 7) зростання ролі колективу.

Старший шкільний вік (8–11 класи)

Навчально-виховна робота ускладнюється, тому що учні цієї вікової категорії мають такі риси:

- 1) у багатьох уже склався характер, звички;
- 2) з'явилися постійні друзі;
- 3) більшість уже знайома з тютюном і алкоголем;
- 4) страх бути в компанії «білою вороною»;
- 5) занадто критичне ставлення до дорослих;
- 6) хвилює питання майбутнього вибору;
- 7) юнацький цинізм;
- 8) себелюбство.

Розуміння шкільної дезадаптації вимагає:

- знання соціальної ситуації розвитку і життєдіяльності дитини;
- аналізу його провідного, суб'єктивно нерозв'язного і «системоутворювального» конфлікту;
- оцінки етапності й рівня соматофізичного і психічного розвитку, індивідуально-психічних і особистісних властивостей, характеру провідних відносин та особливостей реакцій на кризову ситуацію і особистісно значущий конфлікт;
- враховування чинників, які виступають як умови провокування, додаткового поглиблення або стримування цього процесу [7].

Дорослі є зовнішньою причиною, що запускає неусвідомлювані дитиною неадаптивні захисні реакції. Такі реакції зовні проявляються в неслухняності, неувважності, упертості, небажанні виконувати домашні завдання, відмові йти до школи тощо.

Соціальна дезадаптація – це порушення процесу соціального розвитку, соціалізації індивіда. Ознаками соціальної дезадаптації дітей є порушення норм моралі та права, деформація системи ціннісних орієнтацій, втрата соціальних зв'язків із сім'єю та школою, різке погіршення нервово-психічного здоров'я тощо.

Найбільш характерні вияви соціальної й психолого-педагогічної дезадаптації дітей – агресивна поведінка, конфлікти з учителями й однолітками, уживання алкоголю й наркотиків, правопорушення (бійки, крадіжки), невідвідування школи, бродяжництво, спроби суїциду й т. ін. [2].

Для зупинення процесу дезадаптації, сприяння поверненню його в протилежний бік важливим є створення таких соціально-педагогічних та соціально-психологічних умов, де дитина знаходила б розуміння, підтримку, училася нових способів взаємодії з оточенням, позбувалася сформованих комплексів та стереотипів.

У сучасному суспільстві, де щороку посилюються вимоги до маленької особистості, де відбуваються зміни життєвих догм, такі короточасні стани, як тривожність, агресивність, замкнутість, перетворюються на стійкі. Не кожна дитина здатна впоратись з цим, і батьки, не усвідомлюючи наслідків такого впливу, не приділяють уваги цьому, тож це спричиняє закріплення негативних станів.

Основний чинник, який впливає на психологічне здоров'я дитини, – соціум. Ситуативний стан, який є наслідком впливу нових, незвичних дратівливих чинників, які змінили середовище і сигналізують про порушення балансу між вимогами середовища і психічною діяльністю, – це соціальна дезадаптація дитини. Її можна визначити за допомогою факторів змінних умов, які виражаються в неадекватних реакціях та поведінці суб'єкта. Дезадаптація є найважливішим процесом соціалізації індивіда.

Нині особливо популярна корекція соціальної дезадаптації тренінгами та вправами, які спрямовані на розвиток різних функцій психіки.

Одним із різновидів таких тренінгів є соціально-психологічний. Його завданням є вирішення внутрішніх суперечностей суб'єкта в умовах відпрацювання певних навичок конкретних функцій (формування та закріплення потрібних соціальних і культурних норм) та проходить у вигляді гри.

У роботі з підлітками, які перебувають на різних стадіях дезадаптації, використовують театральну-ігрову діяльність різних видів: і побудовану на традиційно-класичному підході, і таку, що ґрунтується на нестандартних, трансформаційних підходах до театального мистецтва, – на ідеях інтерактивного театру, психодрами, драмо-, маско-, лялькотерапії.

Одним із найефективніших соціально-психологічних засобів формування ціннісних орієнтацій підлітків, утвердження здорового способу життя, зокрема створення умовної реальності, в якій вони вчаться визначати і розвивати свої потреби, інтереси, загальну спрямованість життєвого шляху, є організація соціально-психологічного театру (СПТ) як засобу виховання [3].

СПТ об'єднує творчу молодь, що прагне до самовдосконалення, та намагається допомогти підліткам, одноліткам, батькам, учителям, дорослим.

Соціальна складова театру має профілактичне навантаження – чинить вплив на формування громадської думки у середовищі однолітків, що важливо для підлітків, у середовищі жителів соціокультурного простору мікрорайону школи – що важливо для вчителів і батьків.

Для соціальних педагогів, які активно займаються впровадженням соціально-психологічного театру у свою роботу, головною його перевагою і відмінністю від «звичайного театру» є насамперед інтерактивна дія.

Щоб розглянути актуальні для учнівської молоді проблеми та знайти шляхи їх вирішення, психологи і соціальні педагоги використовують елементи *психодрами* – роботу з реальними життєвими ситуаціями, які відбувалися, відбуваються або можуть відбутися. СПТ сприяє особистісному розвитку учасників, актуалізації й об'єктивізації проблемних стосунків у вигляді завершеного цілісного просторово-часового континіуму.

Через театральну гру людина отримує можливість вийти за рамки тієї реальності, в якій вона живе, наділяючи предмети навколишнього світу іншими смислами [9]. У власній сценічній практиці відбувається актуалізація відсутнього досвіду, його усвідомлення і присвоєння через особисті переживання. Завдяки рефлексії, яка супроводжує театральну гру, її учасник отримує ефективні інструменти корекції власних поведінкових стереотипів. Це сприяє відновленню цілісності особистості, що може бути зруйнованою через психотравмуючі обставини життя, підвищує відповідальність за власні вчинки і сприяє оволодінню контролем над своєю поведінкою.

Висновки. У порівнянні з інститутами соціалізації, атмосфера шкільного навчання, що складається із сукупності розумових, емоційних і фізичних навантажень,

висуває нові, ускладнені вимоги не тільки до психофізіологічної конституції дитини або її інтелектуальних можливостей, але й до цілісної її особистості, перш за все до соціально-психологічного рівня.

З поняттям «дезадаптація» пов'язують будь-які відхилення у навчальній діяльності школярів. Вони можуть бути і в психологічно здорових дітей, і в дітей з різними нервово-психічними розладами.

Деадаптація особистості не є вродженим процесом і ніколи не виникає спонтанно, несподівано. Її утворенню передують цілий поетапний комплекс негативних новоутворень особистості.

Підлітковий вік характеризується високим рівнем вразливості до негативних впливів, тому важливим є створення оптимальних умов середовища, в якому повноцінно зможе розвиватись особистість. Методи профілактики відхилень у поведінці учнів мають важливе значення, оскільки девіація – це перехідна форма від норми до патології, що піддається корекції.

Для зниження девіацій у молодіжному середовищі необхідно дотримуватися законів розвитку особистості. Без цього ліквідувати окремі види девіантної поведінки чи блокувати зовнішні фактори фактично неможливо.

Література

1. Алмазов Б. Н. Методика и технологии работы социального педагога : учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений / Б. Н. Алмазов, М. А. Беляева, Н. Н. Бессонова и др. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
2. Василькова Ю. В. Методика и опыт работы социального педагога / Ю. В. Василькова. – М. : Академия, 2002. – 128 с.
3. Жеребньова Л. Соціально-психологічний театр / Л. Жеребньова, Т. Артеменко. – К. : Шкільний світ, 2011. – 120 с.
4. Капська А. Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола. – К. : Наук. світ, 2001. – 129 с.
5. Максимова Н. Ю. Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками / Максимова Н. Ю. – Киев : ИЗМН, 1997. – 136 с.
6. Мартиненко О. А. Корекція дезадаптивної поведінки молодших школярів. / О. А. Мартиненко. – Х. : Ранок, 2011. – 176 с.
7. Проценко О. В. Профілактика соціальної дезадаптації дошкільнят / О. В. Проценко. – К. : Шкільний світ, 2011. – 128 с.
8. Рожкова М. И. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением / М. И. Рожкова. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 240 с.
9. Харченко С. Я. Работа социального педагога с детьми девиантной поведінки / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова. – Х. : Основа, 2012. – 2-е вид. – 143 с.